

T. XX (2017) Z. 3 (47)
ISSN 1509-1074

ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ

Graphic layout
of 19th-century
popular science magazines

**Układ graficzny
polskich czasopism
popularnonaukowych
XIX wieku***

Ośrodek Badań nad Mediami
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
ul. Jęczmienna 9
PL 31-268 Kraków
e-mail: dorota@ktd.krakow.pl

**Dorota
KAMISIŃSKA**

KEY WORDS:

Polish press in the 19th century,
popular science magazines, illustrations

SŁOWA KLUCZOWE:

grafika prasowa XIX wieku, polskie czasopisma
popularnonaukowe XIX wieku

ABSTRACT

This article examines the graphic layout of nineteen Polish popular science magazines that were published in Warsaw, Puławy, Poznań, Leszno, Lwów, Cracow and Tarnów. After identifying the most popular themes of the visual material and the authors of most of the pictures and drawings, the article considers the importance of graphics in popular science magazines.

ABSTRAKT

W artykule zaprezentowano wyniki badań układu graficznego dziewiętnastu polskich czasopism popularnonaukowych ukazujących się w XIX wieku w Warszawie, Puławach, Poznaniu, Lesznie, Lwowie, Krakowie i Tarnowie. Omówiono charakterystyczne cechy składu drukarskiego, format, rodzaj papieru i farb drukarskich. Wskazano prototypy europejskie tego typu czasopism oraz źródła pozyskiwania tekstów i ozdobnych elementów typograficznych.

---

* Artykuł jest podsumowaniem drugiego etapu badań, wykonanych w ramach projektu NCN *Polskie czasopiśmiennictwo popularnonaukowe do 1939 roku*, przewidzianego do realizacji na lata 2015–2018, pod kierunkiem dr hab. Grażyny Wrony, prof. Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Streszczenie

Polskie czasopisma popularnonaukowe XIX wieku nie były dotychczas badane pod względem układu graficznego pisma, będącego, obok szaty graficznej, jednym z zagadnień grafiki prasowej. Podjęcie szczegółowych analiz z tego zakresu ma na celu prześledzenie rozwoju grafiki tego typu czasopism od XVIII do XX wieku, wskazanie charakterystycznych elementów składających się na zewnętrzny kształt periodyku oraz, w dalszej perspektywie, w powiązaniu z wynikami badań materiału ilustracyjnego — wykazanie wartości artystycznych i edukacyjnych ilustracji.

W artykule przedstawiono wyniki badań układu graficznego dziewiętnastu XIX-wiecznych czasopism, reprezentatywnych zarówno pod względem wymienionych zagadnień, jak i popularnonaukowego typu periodyków. Do analizy układu graficznego zastosowano zmodyfikowany schemat badawczy opracowany przez Wiktora Frantza.

Badaniami objęto następujące tytuły prasowe: „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” (1827), „Kolumb” (1828–1829), „Skarbiec dla Dzieci” (1830), „Przyjaciół Ludu” (1834–1849), „Magazyn Powszechny” (1834–1844), „Magazyn dla Dzieci” (1835–1836), „Muzeum Domowe” (1835–1837 oraz 1838–1839), „Nowy Kolumb” (1839), „Księga Świata” (1851–1863), „Przyroda i Przemysł” (1856–1858), „Skarbiec Domowy” (1863), „Wędrowiec” (1863–1906), „Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców” (1865), „Przyrodnik” (1871–1873), „Przyroda i Przemysł” (1872–1881), „Świat” (1876–1881), „Zdrowie” 1877/78–1879/80), „Przyrodnik” (1879–1887) oraz „Wszczęświat” (1882–1914).

Podstawowym zadaniem polskich czasopism popularnonaukowych w XIX wieku było upowszechnianie w społeczeństwie zdobyczy światowej nauki i techniki. Początkowo stosowano w nich układ graficzny charakterystyczny jeszcze dla XVIII-wiecznych wydawnictw zwartych, z czasem przyjęły kształt typowy dla pism periodycznych XIX wieku. Zwiększony format oraz dwułamowa organizacja kolumny druku wraz z ilustracjami przyczyniły się do atrakcyjności tych wydawnictw na ówczesnym rynku prasowym.

Wprowadzenie

Artykuł stanowi podsumowanie drugiego etapu badań nad grafiką polskich czasopism popularnonaukowych ukazujących się do 1939 roku. Pierwszy etap pracy, zamknięty publikacją tekstu, obejmował analizę układu graficznego oraz szaty graficznej periodyków wydawanych w XVIII wieku¹, przedmiotem obecnego jest układ graficzny czasopism XIX-wiecznych².

Zagadnienia ilustracyjności czasopism badacze podejmowali okazjonalnie lub wybiórczo — Bartłomiej Szyndler krótko scharakteryzował szatę graficzną „Kłosów”³, Mieczysław Opalek omówił sylwetki drzeworytników pracujących dla polskich tygodników ilustrowanych, Małgorzata Quinkenstein przedstawiła drzeworyty wybrane z kórnickiej kolekcji Działyńskich⁴, Tadeusz Frączyk, poświęcając wartościową publikację Drukarni Bibliotecznej w Puławach, przyjrzał się także głębiej grafice „Skarbcza dla Dzieci”⁵. Po latach, temat ilustracji w tym czasopiśmie podjęła Marta Pękalska, jednak pisząc o litografiach nie zamieściła w tekście choćby jednej z nich, a bez przykładu czytelnik nie jest sobie w stanie wyobrazić ich piękna, zwłaszcza, że żadna biblioteka cyfrowa nie udostępnia wersji kolorowanej pisma⁶.

¹ D. Kamisińska, *Grafika polskich czasopism popularnonaukowych XVIII wieku*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 3, s. 5–47.

² Szatę graficzną tych czasopism przedstawiono w artykule „Imaginacja podaje rękę nauce, a ich związku owocem jest oświecenie”. *Szata graficzna polskich czasopism popularnonaukowych XIX wieku*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2017, z. 2 (46), s. 21–59.

³ B. Szyndler, *Tygodnik ilustrowany „Kłosy” 1865–1890*, Wrocław 1981.

⁴ M. Opalek, *Drzeworyt w czasopismach polskich XIX stulecia*, Wrocław 1949; M. Quinkenstein, *Grafika prasowa XIX wieku*, Kórnik 2007.

⁵ T. Frączyk, *Drukarnia Biblioteczna w Puławach*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, t. VI, 1960, s. 134–164.

⁶ M. Pękalska, *Drukarnia Biblioteczna w Puławach Czartoryskich (1829–1831)*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2006 (Miscellanea), nr 9, s. 189–205 oraz *Popularnonaukowe czasopismo „Skarbiec dla Dzieci” (1830)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2006, nr 2, s. 5–19. Co prawda Aleksandra Kabata we *Wspomnieniu o kustoszku Biblioteki Ksiąg Czartoryskich w Krakowie dr. Tadeuszu Frączyku (9 XII 1920 – 16 IX 2009)* opublikowanym w „Rozprawach Muzeum Narodowego w Krakowie” 2011, t. 4, s. 265–272 dokonała porównań tekstów obu autorów i na tej podstawie zarzuciła M. Pękalskiej plagiat, jednak nie zmienia to faktu, że o ilustracjach w „Skarbczu dla Dzieci” napisano w odstępie czterdziestu lat dwukrotnie.

O ilustracjach reprodukcyjnych w prasie XIX wieku pisała Kamilla Pijanowska⁷, zaś Anna Kotańska — o wybranych ilustratorach i drzeworytnikach drugiej połowy XIX wieku⁸. Z publikacji dotyczących technik graficznych i historii grafiki polskiej należy wymienić książki Jerzego Wenera, Andrzeja Jurkiewicza, Janiny Wiercińskiej, Marii Grońskiej, Janusza Sowińskiego czy Andrzeja Banacha⁹, doskonałe opracowania historii litografii lwowskiej, poznańskiej oraz warszawskiej autorstwa M. Opałka, Alfreda Brosiga i Ireny Tessaro-Kosimowej¹⁰, a także bibliografię ilustracji drzeworytowych w polskich czasopismach opracowaną przez Ludwika Grajewskiego¹¹. Wymienione pozycje, jakkolwiek wartościowe i niewątpliwie wnoszące wiele do tematu, pisane były z perspektywy historyka książki, sztuki bądź artysty grafika i nie ujmowały spraw grafiki w czasopismach kompleksowo, z uwzględnieniem zarówno układu graficznego, jak i ilustracji. Podjęcie badań z wykorzystaniem warsztatu metodologicznego historyka prasy pozwoli uzupełnić dotychczasowe ustalenia, umożliwiając w dalszej perspektywie syntezę zagadnienia ewolucji grafiki polskich czasopism ilustrowanych na tle europejskiego rynku wydawniczego w XIX wieku.

W artykule przedstawiono wyniki badań układu graficznego dziewiętnastu czasopism, zakwalifikowanych zgodnie z definicją Grażyny Wrony jako popularnonaukowe¹². Ze względu na fakt, iż warszawski tygodnik „Wędrowiec” był już przedmiotem badań autorki, a ich wyniki zostały przedstawione zarówno w rozprawie doktorskiej, jak i pięciu artykułach opublikowanych w latach 2009–2015, w niniejszym tekście nie poświęcono temu czasopismu więcej miejsca¹³. Do analizy zastosowano zmody-

---

⁷ K. Pijanowska, *Od ilustracji reprodukcyjnej do obiektu muzealnego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo”, Wrocław 2009, s. 63–72.

⁸ A. Kotańska, *Ilustratorzy i drzeworytnicy drugiej połowy XIX w. Na marginesie katalogu drzeworytów o tematyce warszawskiej*, „Almanach Muzealny” 1977, s. 85–116.

⁹ J. Werner, *Podstawy technologii malarstwa i grafiki*, Warszawa 1981; A. Jurkiewicz, *Podręcznik metod grafiki artystycznej*, Warszawa 1975; J. Wiercińska, *Sztuka i książka*, Warszawa 1986; M. Grońska, *Nowoczesny drzeworyt polski (do 1945 roku)*, Wrocław 1971; J. Sowiński, *Polskie drukarstwo, Historia drukowania typograficznego i sztuki typograficznej w Polsce w latach 1473–1939*, Wrocław 1996; A. Banach, *O ilustracji*, Kraków 1950 oraz tegoż, *Polska książka ilustrowana 1800–1900*, Kraków 1959.

¹⁰ M. Opałek, *Litografia lwowska 1822–1860*, Wrocław 1958; A. Brosig, *Dzieje sztuki litograficznej w Poznaniu*, Poznań 1937; I. Tessaro-Kosimowa, *Historia litografii warszawskiej*, Warszawa 1973.

¹¹ L. Grajewski, *Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i pocz. XX wieku (do 1918)* Warszawa 1972. Niestety, brak w zestawieniu ilustracji z „Wędrowca” sprzed roku 1884, kiedy zamieszczano w nim prace najslawniejszych rysowników i rytowników francuskich XIX wieku, przez co bibliografia ta nie może być dziełem w pełni przydatnym do badań.

¹² G. Wrona, *Polskie czasopisma naukowe w latach 1918–1939*, Kraków 2005, s. 9.

¹³ D. Kamińska, *Grafika Gustave’a Dorégo w tygodniku „Wędrowiec” z lat 1863–1883*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, t. 12, z. 1, s. 119–158; taż, *Warszawski tygodnik „Wędrowiec” w latach 1863–1883 (Część I)*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2010, nr 2, s. 101–124; (część II) — „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2011, nr 1, s. 65–86; taż, *Warszawski tygodnik „Wędrowiec”*

fikowany schemat badawczy opracowany przez Wiktora Frantza¹⁴. Do usystematyzowania zebranych danych przyjęto ujednolicony, przejrzysty schemat, który został użyty także we wcześniejszych artykułach dotyczących grafiki polskich czasopism ilustrowanych oraz w cytowanym tekście dotyczącym grafiki polskich czasopism popularnonaukowych XVIII wieku — są to tabele tematyczne zawierające informacje odnoszące się do konkretnych zagadnień dla poszczególnych periodyków, pozwalające następnie na dokonanie porównań oraz uogólnień w obrębie badanego zbioru tytułów prasowych oraz, po zebraniu wszystkich danych dotyczących czasopism ukazujących się do 1939 roku (trzeci etap badań w ramach Projektu NCN) — umożliwiające syntezę zjawisk, a także sformułowanie wniosków na temat ewolucji układu graficznego i szaty graficznej tego typu czasopism na przestrzeni blisko dwóch wieków. Przykładowe ilustracje zostały opracowane graficznie przez autorkę ze zbiorów niżej wymienionych bibliotek.

1. Badany zbiór

Z dziewiętnastu czasopism w Warszawie wydawano dwaście, we Lwowie i Poznaniu po dwa, w Lesznie, Puławach, Tarnowie i Krakowie po jednym. Zbadane zostały następujące periodyki, ukazujące się w przedziale czasowym 1827–1899: „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” (Warszawa 1827), „Kolumb” (Warszawa 1828–1829), „Skarbiec dla Dzieci” (Puławy 1830), „Przyjaciel Ludu” (Leszno 1834–1849), „Magazyn Powszechny” (Warszawa 1834–1844), „Magazyn dla Dzieci”

---

w latach 1863–1883. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. G. Wrony, obroniona w 2011 roku na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; t a ż, *Dessiné et gravé... Francuskie drzeworyty w polskich tygodnikach ilustrowanych XIX w. na przykładzie tygodnika „Wędrowiec” (część I)*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2014, nr 2, s. 9–36; (część II) — „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2015, nr 1, s. 9–48.

¹⁴ Zgodnie z typologią W. Frantza, na układ graficzny tygodnika ilustrowanego składają się elementy materialne, natomiast szatę graficzną definiują elementy konstrukcyjne stałe i zmienne. Zatem analizą objęte zostaną: papier, format, skład, druk i farba, a także układ kolumny druku oraz materiał ilustracyjny. Mimo że schemat został opracowany dla analizy grafiki prasy codziennej drugiej połowy XX wieku, autorka wykorzystała go także, po uzupełnieniach, w badaniach prasy periodycznej XVIII wieku: D. K a m i s i ń s k a, *Grafika polskich czasopism popularnonaukowych XVIII wieku...* oraz w badaniach tygodników ilustrowanych drugiej połowy XIX wieku, na przykład: t a ż, *Grafika polskich tygodników ilustrowanych drugiej połowy XIX wieku na przykładzie lwowskiego „Ogniska Domowego” (1883–1888) i „Strzechy” (1868–1873) oraz krakowskiego „Świata” (1888–1892 i 1893–1895) i „Włościanina” (1869–1879)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2015, z. 3, s. 39–73; t a ż, *Grafika polskich tygodników ilustrowanych dla dzieci w drugiej połowie XIX wieku na przykładzie warszawskiego, lwowskiego i poznańskiego „Przyjaciela Dzieci”*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” Vol. 13 (2015), s. 15–51.

(Warszawa 1835–1836 oraz 1845 i 1856 [był to reprint rocznika 1835]), „Muzeum Domowe” (Warszawa 1835–1837 oraz 1838–1839), „Nowy Kolumb” (Warszawa 1839), „Księga Świata” (Warszawa 1851–1863), „Przyroda i Przemysł” (Poznań 1856–1858), „Skarbczyk Domowy” (Kraków 1863), „Wędrowiec” (Warszawa 1863–1906), „Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców (Lwów 1865), „Przyrodnik” (Lwów 1871–1873), „Przyroda i Przemysł” (Poznań, Warszawa 1872–1881), „Świat” (Warszawa 1876–1881), „Zdrowie” (Warszawa 1877/78–1879/80), „Przyrodnik” (Tarnów 1879–1887) oraz „Wszechświat” (Warszawa 1882–1914).

Czasopisma te znajdują się w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie oraz w bibliotekach cyfrowych: *e-bibliotece* Uniwersytetu Warszawskiego, Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej, Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych, Mazowieckiej Bibliotece Cyfrowej, Śląskiej Bibliotece Cyfrowej, Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Łódzkiego, Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej, Bibliotece Cyfrowej Politechniki Warszawskiej, Radomskiej Bibliotece Cyfrowej i Bibliotece Głównej AGH, a także w Katalogu *Historia, Nauka, Technika* — należącym do portalu historycznego Polskiego Towarzystwa Informatycznego. Podstawowe dane dotyczące wymienionych tytułów prasowych, czyli tytuł, podtytuł, miejsce, lata oraz częstotliwość ukazywania się, nazwiska redaktorów i wydawców, drukarnie, zakres analizowanego zbioru, a także tematykę publikowanych tekstów zawarto w tabeli 1.

Najdłużej z wymienionych ukazywały się „Wędrowiec” — 44 lata (zmieniając na krótko swój profil w latach 1884–1887) oraz „Wszechświat” — 33 lata (tytuł ten wznowiono w 1927, ukazywał się do 1939 roku w Warszawie, a następnie od 1945 w Krakowie i ukazuje się nadal). Pozostałe czasopisma wydawano od 1 roku do 16 lat. Z twórców na uwagę zasługuje Leon Rogalski, który w latach 1834–1845 był równocześnie redaktorem „Magazynu Powszechnego” i „Magazynu dla Dzieci”, wydawcy obu wymienionych czasopism — Jan Glücksberg¹⁵ oraz Franciszek Salezy Dmochowski — redaktor w latach 1835–1839 zarówno „Muzeum Domowego”, jak i „Nowego Kolumba”. W Warszawie czasopisma badanego tu zbioru drukowała Drukarnia XX Pijarów, Drukarnia Onufrego Łątkiewicza, Drukarnia Józefa Węckiego, Drukarnia Banku Polskiego przy ul. Rymarskiej nr 744, Drukarnia F.S. Dmochowskiego przy ul. Nowosenatorskiej nr 476, Drukarnia Maksymiliana Chmielewskiego, Drukarnia Ludwika Merzbacha, Drukarnia Józefa Ungra, Drukarnia Braci Jana i Józefa Jeżyńskich, Drukarnia Tadeusza Nasierowskiego, Drukarnia Wacława Ratyńskiego (dawniej Józefa Bergera), Drukarnia „Gospodarza i Przemysłowca” Saturnina Józefa Sikorskiego, Drukarnia Artystyczna S.J. Sikorskiego, Drukarnia Franciszka Juliusza Granowskiego i S.J. Sikorskiego, Drukarnia „Biblioteki Dzieł

¹⁵ O rodzie Glücksbergów pisze M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987, s. 62–64.

Tabela 1

Badany zbiór (1/4 — wszystkie tabele składają się z kilku części, ze względu na niemieszczącą się na jednej stronie liczbę analizowanych tytułów)

	„Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”	„Kolumb” [inny tytuł: „Pamiętnik Kolumb”]	„Skarbiec dla Dzieci”
podtytuł		pamiętnik opisom podróży lądowych i morskich, najnowszych odkryć jeograficznych, wiadomościom statystycznym, oraz z temi w styczności zostającym, poświęcony	
miejsce ukazowania się	Warszawa	Warszawa	Puławy
lata ukazowania się	1827	1828–1829	1830
redaktor/ wydawca	wyd. i red. Michał T. Dembiński		Karol Kazimierz Sienkiewicz — wydawca; Jan Leon Sienkiewicz — redaktor; Hipolit Błotnicki — redaktor
drukarnia	w Drukarni XX. Pijarów; od tomu 3 w Drukarni Łątkiewicza	w Drukarni Józefa Węckiego	w Drukarni Bibliotecznej
częstotliwość	miesięcznik	Wychodzi co 15 dni, to jest 1 i 15 każdego miesiąca	miesięcznik
analizowany zbiór	tomy: 1 (styczeń, luty, marzec); 2 (kwiecień, maj, czerwiec); 3 (lipiec sierpień wrzesień); 4 (październik, listopad, grudzień) — w sumie 12 numerów o objętości od 95 do 112 stron każdy (razem — ok. 1160 stron)	8 tomów po 6 numerów każdy, w sumie 48 numerów po 51–56 stron każdy (razem ok. 2360 stron)	8 snopków (numerów) po 28 do 32 stron każdy (razem ok. 250 stron)
tematyka tekstów	technika (transport drogowy); socjologia; geografia (podróże); historia; archeologia	geografia (podróże); socjologia; statystyka; historia; archeologia	technika; przyroda; geografia; historia; języki obce

Badany zbiór (2/4)

	„Przyjaciół Ludu”	„Magazyn Powszechny”
podtytuł	czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości	dziennik użytecznych wiadomości
miejsce ukazowania się	Leszno	Warszawa
lata ukazowania się	1834–1849	1834–1844
redaktor/ wydawca	Ernest Wilhelm Günther — wydawca; Jan Popliński — redaktor; Paweł Ciechoński — redaktor; Józef Łukaszewicz — redaktor; Maksymilian Szymański — redaktor; ks. Franciszek Wawrowski	Jan Glücksberg — wydawca; Kazimierz Brodziński — redaktor; Leon Rogalski — redaktor
drukarnia	w Drukarni Ernesta Günthera	w Drukarni przy ulicy Rymarskiej nr 744
częstotliwość	tygodnik	tygodnik, od 1840 miesięcznik
analizowany zbiór	52 numery w roku (w 1834 oraz 1849 po 26 numerów), w sumie 780 numerów po 8 do 12 stron każdy (razem ok. 9360 stron)	w latach 1834 do 1839 — 52 numery w roku (od 8 do 16 stron w numerze), w latach 1840–1844 — 12 zeszytów w roku (od 6 do 32 stron w zeszytzie). Razem ok. 2090 stron
tematyka tekstów	geografia; historia (także historia sztuki, etnografii, literatury); archeologia; botanika; zoologia; antropologia; socjologia; architektura; wojskowość; technika; astronomia	astronomia; architektura; biografia; sztuka; literatura piękna; nauki przyrodzone; socjologia; filozofia; pedagogia; moralność; geografia; podróże; etnografia; rolnictwo; przemysł; technika; technologia; historia (także historia nauki oraz historia naturalna)

Tabela 1

„Magazyn dla Dzieci”	„Muzeum Domowe albo Czytelnia Wieczorna” od 1838 tytuł: „Muzeum Domowe”	„Nowy Kolumb”
dziennik użytecznych i przyjemnych wiadomości z rycinami	dzieło poświęcone historii, statystyce, moralności, naukom, sztukom pięknym i literaturze krajowej; od 1838 podtytuł: dzieło poświęcone historii, statystyce, moralności, naukom i literaturze krajowej	pamiętnik podróży i wiadomości statystycznych przez F.S. Dmochowskiego (z rycinami angielskimi na stali)
Warszawa	Warszawa	Warszawa
1835–1836 oraz 1845 i 1856 [powtórny druk rocznika 1835]	1835–1837 oraz 1838–1839	1839 (wg Bibliografii Estreichera)
Jan Glücksberg — wydawca; Leon Rogalski — redaktor	Franciszek Salezy Dmochowski — redaktor	Franciszek Salezy Dmochowski — redaktor; Wanda Malecka — redaktor
w Drukarni przy ulicy Rymarskiej nr 744	Drukarnia przy ul. Nowo-Senatorskiej Nr 476; Drukarnia Maksymiliana Chmielewskiego	Drukarnia Maksymiliana Chmielewskiego
w latach 1835–1836 tygodnik (wychodzi co czwartek); w roku 1845 — miesięcznik; w roku 1856 — tygodnik	w latach 1835–1837 tygodnik; w latach 1838–1839 prawdopodobnie miesięcznik	miesięcznik
w latach 1835–1836 oraz w roku 1856 — 52 numery w roku — 8 stron w każdym numerze; w roku 1845 — 12 zeszytów o objętości 32 stron każdy. Razem ok. 1640 stron.	w latach 1835–1837 — 52 numery w roku — 8 stron w każdym numerze; w roku 1838–1839 brak wyodrębnionych numerów — liczba stron w 1838 roku: 274 w I tomie, 286 w II tomie; w 1839 roku: 286 w I tomie, 286 w II tomie. Razem ok. 2380 stron.	5 zeszytów — od 47 do 73 strony w zeszytcie, w sumie ok. 270 stron
historia biblijna; geografia; etnografia; historia powszechna; biografie; historia naturalna (zoologia; botanika); fizyka; mechanika; literatura piękna	biografie; historia naturalna; moralność; architektura; geografia; podróże; historia; literatura piękna	socjologia; statystyka; geografia (podróże); historia; archeologia

Badany zbiór (3/4)

	„Księga Świata”	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”
podtytuł	wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, historii krajów i ludów, żywoty znakomitych ludzi, podróże, opisy ciekawych miejscowości, wód słynniejszych, odkrycia i wynalazki, ważniejsze zajęcia przemysłowe, obrazy towarzyskie, statystyczne, ekonomiczne itp. z rycinami na stali, czarnymi i kolorowanymi, oraz drzeworytami	tygodnik poświęcony przystępnemu wykładowi wszystkich gałęzi nauk przyrodzonych, praktycznemu ich zastosowaniu do potrzeb życia, tudzież najnowszym odkryciom i wynalazkom	pismo poświęcone zabawie i nauce: obejmujące w sobie historią, biografie, nauki przyrodzone, podróże, powieści, poezję, wiadomości o nowych odkryciach i wynalazkach itp.
miejsce ukazywania się	Warszawa	Poznań	Kraków
lata ukazywania się	1851–1863	1856–1858	1863
redaktor/ wydawca	Walenty Zakrzewski — redaktor; Ludwik Jenike — redaktor; Hipolit Skimborowicz — redaktor	Ludwik Merzbach — wydawca; Julian Zaborowski — redaktor; Felicjan Sypniewski — redaktor	Juliusz Wildt — wydawca; Gustaw Czernicki — redaktor
drukarnia	nakładem Samuela Henryka Merzbacha	nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha	Drukarnia „Czasu”
częstotliwość	miesięcznik	tygodnik	każdy poszyt co 5 tygodni

Tabela 1

„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”	„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”
<p>pismo obejmujące podróże i wyprawy, połączone z opisem zwyczajów i obyczajów ludów cudzoziemskich, życiorysy sławnych cudzoziemców, powiastki i przekłady z literatury zagranicznej, wiadomości z dziedziny nauk przyrodzonych, przemysłu i technologii, różności itd.; Podtytuł ten ulegał zmianie w ciągu 43 lat wychodzenia pisma: Tygodnik poświęcony podróżom i krajoznawstwu; Czasopismo tygodniowe ilustrowane poświęcone podróżom i krajoznawstwu, obejmuje opisy podróży i wypraw, życiorysy sławnych mężów, wiadomości o wynalazkach i odkryciach, tudzież z nauk przyrodzonych i pedagogiki, kronikę i nowości z chwili bieżącej, powieści, pamiętniki i rzeczy historyczne; Czasopismo tygodniowe ilustrowane poświęcone podróżom, nauce, literaturze, sztuce i kwestiom bieżącym; Pismo obejmujące podróże i wyprawy, opisy zwyczajów i obyczajów ludów cudzoziemskich, życiorysy sławnych ludzi, powieści, przekłady literatury zagranicznej, wiadomości z dziedziny nauk przyrodniczych, przemysłu, technologii i różności; Pismo tygodniowe ilustrowane obejmujące podróże i wyprawy, politykę ilustrowaną i chwilę bieżącą, życiorysy sławnych ludzi...; Pismo tygodniowe ilustrowane; Pismo tygodniowe literacko-artystyczne ilustrowane; Pismo tygodniowe ilustrowane, Warszawska Drukarnia Estetyczna; od nr 1 z 1906 r. nadtytuł: Ilustracja Polska, brak podtytułu</p>	<p>wykładane we Lwowie za staraniem Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Samodzielnych Rękodzielników, według stenogramu uczniów Szkoły Lubina Olewińskiego</p>
Warszawa	Lwów
1863–1906	1865
<p>Władysław Ludwik Anczyc — redaktor; Filip Sulimierski — redaktor; Wincenty Dawid — redaktor i wydawca; Artur Gruszecki — redaktor; Waclaw Holewiński — redaktor; Saturnin Józef Sikorski — redaktor i wydawca; Franciszek Juliusz Granowski — redaktor; Artur Oppman — redaktor; Józef Unger — wydawca</p>	Karol Wild — redaktor i wydawca
<p>nakładem i drukiem Józefa Ungra; w Drukarni B[ra]cia [Jan i Józef] Jeżyńscy; w Drukarni Tadeusza [H.] Nasierowskiego; w Drukarni W[acława] Ratyńskiego (d[awniej] J[ózef] Berger; w Drukarni „Gospodarza i Przemysłowca” S[Saturnina Józefa] Sikorskiego; w Drukarni Artystycznej S. Sikorskiego; w Drukarni F[Franciszka] J[Juliusza] Granowskiego i S.[J.] Sikorskiego; w Drukarni „Biblioteka Dzieł Wyborowych”; w Drukarni P[iotra] Laskauera i W[ładysława] Babickiego; w Drukarni J[ana] Nowickiego; w Drukarni Piotra Laskauera i S-ki</p>	brak danych źródłowych
tygodnik	brak danych źródłowych

Badany zbiór (3/4) cd.

	„Księga Świata”	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”
analizowany zbiór	1851 — cz. I i II — 427 stron; 1852 — cz. I i II — 436 stron; 1853/1854 cz. I — 222 strony, cz. II — 228 stron; 1855 — cz. I i II — 402 strony; 1856 — cz. I i II — 443 strony; 1857 — cz. I — 219 stron, cz. II — 224 strony; 1858 — cz. I i II — 458 stron; 1859 — cz. I i II — 526 stron. Razem ok. 3590 stron.	52 numery po 8 stron każdy	ukazał się tylko pierwszy numer o objętości 32 stron
tematyka tekstów	geografia; historia; socjo- logia; technika; botanika; zoologia; astronomia;	geografia; podróże; mineralogia, paleontologia; paleontologia; zoologia; botanika; chemia; fizyka; meteorologia; przemysł; mechanika; leśnictwo; rolnictwo; literatura dotycząca nauk przyrodniczych	historia; podróże; biografie; poezja; technika (fotografia)

Badany zbiór (4/4)

	„Przyrodnik”	„Przyroda i przemysł”	„Świat”
podtytuł	kwartalnik ilustrowany	tygodnik popularno- naukowy poświęcony rozpowszechnianiu nauk przyrodniczych i ich zastosowań do przemysłu	dwutygodnik ilustrowany dla młodzieży
miejsce ukazywania się	Lwów	Poznań; Warszawa	Warszawa
lata ukazywania się	1871–1873	1872–1881	1876–1881

Tabela 1

„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”	„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”
zbadano wszystkie zachowane 44 roczniki — 2236 egzemplarzy o objętości od 12 do 22 stron, razem ok. 35800 stron	Zeszyty I–XIV o objętości: Z. I — 20 stron; Z. II — 16 stron; Z. III — 16 stron; Z. IV — 22 strony; Z. V — 16 stron; Z. VI — 15 stron; Z. VII — 20 stron; Z. VIII — 16 stron; Z. IX — 24 strony; Z. X — 32 strony; Z. XI — 19 stron; Z. XII — 20 stron; Z. XIII — 16 stron; Z. XIV — 16 stron. Razem ok. 224 strony.
geografia; etnografia; podróże; historia; sztuka; życiorysy; literatura piękna; studia i krytyka literacka; przemysł; technologia; nauki przyrodzone; ekonomia; socjologia; polityka; filozofia; psychologia; medycyna; rozrywka	fizyka; anatomia i fizjologia człowieka; botanika; ekonomia; higiena; chemia; mechanika

Tabela 1

„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
dwutygodnik popularno-naukowy poświęcony naukom przyrodniczym i higienie	dwutygodnik popularny a zarazem organ Towarzystwa Rybackiego w Tarnowie; od 1885 podtytuł: dwutygodnik popularny poświęcony naukom przyrodniczym	tygodnik popularny poświęcony naukom przyrodniczym
Warszawa	Tarnów	Warszawa
1877/78–1879/80	1879–1887	1882–1914

Badany zbiór (4/4) cd.

	„Przyrodnik”	„Przyroda i przemysł”	„Świat”
redaktor/ wydawca	wydawcy: Leopold Wajgiel; Marian Łomnicki	Karol Hertz — redaktor i wydawca; Seweryn Sunderland — wydawca; Gebethner i Wolff — wydawcy; Józef Lesman — redaktor; Karol Jurkiewicz — redaktor	Adam Wiślicki
drukarnia	Druk Kornela Pillera; z Drukarni Karola Budweisera; z Pierwszej Drukarni Związkowej	Drukarnia Karola Kowalewskiego; Drukiem Aleksandra Pajewskiego; Czcionkami Michała Ziemkiewicza; Drukiem S. Orgelbranda Synów	w Drukarni Przeglądu Tygodniowego
częstotliwość	w 1871 kwartalnik [„wychodzi co ćwierćrocza”]; od roku 1872 — co sześć tygodni	tygodnik; miesięcznik	dwutygodnik
analizowany zbiór	1871 — 4 zeszyty po 16–30 stron; 1872 — 7 zeszytów po 24–40 stron; 1873 — 8 zeszytów po 32 strony. Razem — 636 stron.	od 25 do 52 numerów w roku po 12–16 stron każdy. Razem 346 numerów — ok. 4200 stron.	zbadano 227 numerów o objętości 12–31 stron każdy, razem ok. 4244 strony
tematyka tekstów	astronomia; meteorologia; botanika; zoologia	biografie; antropologia; historia nauki; astronomia; fizyka; meteorologia; chemia; fizjologia; mineralogia; geologia; paleontologia; biologia; zoologia; przyroda; rolnictwo; ogrodnictwo; geografia; podróże; wyprawy naukowe; higiena; medycyna; technologia; przemysł; handel; mechanika; inżynieria; roboty publiczne; marynarka; sztuka wojenna; żegluga napowietrzna	moralność; nauki przyrodnicze; podróże; geografia; literatura; życiorysy

Tabela 1

„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
Józef Brzeziński — wydawca; Konrad Dobrski — redaktor; Bronisław Znatowicz — redaktor; Teodor Dunin — redaktor	Włodzimierz Angelus — wydawca; Zygmunt Morawski — redaktor	Eugeniusz Dziewulski — wydawca; Tytus Chałubiński — redaktor; L. Dudrewicz — redaktor; S. Kramsztyk — redaktor; A. Ślósarski — redaktor; J. Słowikowski — redaktor; J. Trejdosiwicz — redaktor; A. Wrześniowski — redaktor; Bronisław Znatowicz — redaktor
Drukarnia Michała Ziemkiewicza i Wiktoryna Noakowskiego	Drukarnia Józefa Pisza	Drukarnia Karola Kowalewskiego; Drukarnia Emila Skińskiego; Drukarnia Warszawskiego Towarzystwa Akcyjnego Artystyczno-Wydawniczego
dwutygodnik	dwutygodnik	tygodnik
zbadano 60 numerów o objętości 12–32 stron (razem ok. 840 stron)	zbadano 134 numery o objętości 16 stron każdy — razem 2144 stron.	zbadano 936 numerów o objętości 16–22 stron każdy — razem ok. 18800 stron
nauki przyrodnicze (zwłaszcza higiena; gimnastyka; ochrona zdrowia; mineralogia; botanika; zoologia; fizyka; chemia)	biologia, zoologia, geologia, meteorologia, żegluga powietrzna	astronomia, meteorologia, fizyka, mineralogia, geologia, górnictwo, chemia, nauki biologiczne, paleontologia, antropologia, etnografia, geografia, podróże naukowe, technologia

Wyborowych”, Drukarnia Piotra Laskauera i Władysława Babickiego (później Piotra Laskauera i S-ki), Drukarnia Jana Nowickiego, Drukarnia Karola Kowalewskiego, Drukarnia Aleksandra Pajewskiego, Drukarnia Michała Ziemkiewicza (później Michała Ziemkiewicza i Wiktoryna Nowakowskiego), Drukarnia S. Orgelbranda Synów, Drukarnia „Przeglądu Tygodniowego” Adama Wiślickiego, Drukarnia Emila Skińskiego oraz Drukarnia Warszawskiego Towarzystwa Akcyjnego Artystyczno-Wydawniczego. W Puławach była to Drukarnia Biblioteczna, w Lesznie — Drukarnia Ernesta Günthera, w Krakowie — Drukarnia „Czasu”, we Lwowie — Drukarnia Kornela Pillera, Drukarnia Karola Budweisera oraz Pierwsza Drukarnia Związkowa, a w Tarnowie Drukarnia Józefa Pizsa.

W porównaniu do czasopism osiemnastowiecznych, w badanym zbiorze stwierdzono zmniejszenie objętości pojedynczych egzemplarzy — początkowo czasopisma posiadały od 28 do 112 stron („Dziennik Podróży...”; „Kolumb”; Skarbiec dla Dzieci”; „Nowy Kolumb”), stopniowo objętość ustabilizowała się i w większości liczyły one 8 do 12, 16 lub 32 stron, sporadycznie więcej przy numerach łączonych. W przypadku „Księgi Świata”, liczba stron była trudna do ustalenia z powodu braku kart tytułowych miesięczników, zszytych następnie w dwie części przypadające na rocznik, który w całości liczył od 222 do 526 stron.

Nastąpiła także stabilizacja częstotliwości ukazywania się — cztery czasopisma były tygodnikami, dwa dwutygodnikami, jedno czasopismo wychodziło co pięć tygodni, cztery były miesięcznikami, jedno ukazywało się dwa razy w miesiącu, cztery periodyki były w określonych latach albo tygodnikami, albo miesięcznikami, jeden był kwartalnikiem, a następnie tygodnikiem, jeden początkowo dwutygodnikiem, potem tygodnikiem, natomiast brak danych odnośnie do jednego czasopisma. Znacznie poszerzyła się tematyka tekstów publikowanych w czasopismach badanego zbioru. Najliczniej reprezentowane były geografia i podróże (w 16 periodykach), z zakresu nauk przyrodniczych — astronomia, fizyka, chemia, botanika, zoologia oraz geologia, w obrębie nauk stosowanych i techniki — inżynieria i technika, transport, łączność, przemysł hutniczy i mechaniczny, rolnictwo. Nauki humanistyczne i społeczne reprezentowały teksty o tematyce filozoficznej i religijnej, a także z zakresu sztuk pięknych, historii, archeologii, statystyki, socjologii, pedagogiki, antropologii oraz etnografii.

Do czasopism popularnonaukowych pozyskiwano ilustracje związane z różnymi dyscyplinami nauki, aby w obrazowy, przystępny sposób przekazać odbiorcy trudne i nowe treści. Większość tekstów wraz z towarzyszącymi im ilustracjami przedrukowywano po przełożeniu na język polski z periodyków zagranicznych, niekoniecznie o profilu popularnonaukowym — wykorzystywano artykuły oraz krótkie notatki zamieszczane w czasopismach naukowych i o treści ogólnej, a nawet w prasie codziennej¹⁶. W odcinkach drukowane były streszczenia popularnych książek

¹⁶ „Le Tour du Monde”, „L’Illustration”, „Le Monde Illustré”, „Die Illustrierte Welt”, „Illustrierte Zeitung”, „Mosaïque”, „Musée des Familles”, „Magasin Pittoresque”, „Nature”, „Le Génie Civil”,

podróżniczych i przygodowych dla młodzieży, co należy podkreślić — w niedługim czasie po ich publikacji w czasopismach francuskich¹⁷. Szkice techniczne, które szybko upowszechniały się w literaturze naukowej za sprawą twórcy naukowej teorii geometrii wykreślnej Gasparda Monge'a¹⁸, wraz z opisem działania urządzeń pozyskiwano z podręczników¹⁹, słowników i encyklopedii²⁰. Pod koniec wieku pojawiły się także podręczniki do konstrukcji maszyn dla inżynierów, mechaników i uczniów szkół technicznych przygotowane przez polskich autorów — jednym z nich był Karol Stadtmüller — profesor c.k. Wyższej Szkoły Przemysłowej w Krakowie²¹. W ciągu wieku ilustracjami wymieniały się też między sobą redakcje polskich czasopism: „Przyjaciela Ludu”, lwowskiego i warszawskiego „Przyjaciela Dzieci”, „Wędrowca”,

---

„L'Engineer”, „Mécanique Générale”, „The Scieintific American”, „Scientific News for General Readers. A popular illustrated weekly journal of science”.

¹⁷ Celował w tym zwłaszcza „Wędrowiec”, w którym w latach 1863–1869 opublikowano w odcinkach *Podróż do Hiszpanii* J.Ch. Davilliera, ilustrowaną przez Gustave'a Dorégo. Począwszy od roku 1862 odcinki te zamieszczała „Le Tour du Monde”, w późniejszych latach relacja z tej podróży ukazała się w wydaniu książkowym: J.Ch. Davillier, *L'Espagne. Avec 309 gravures sur bois de Gustave Doré*, Paris 1874.

¹⁸ Gaspard Monge (1746–1818) — francuski matematyk, fizyk, chemik, twórca geometrii wykreślnej. Opracował i opublikował w *Geometrie descriptive* (Paris 1795) podstawy matematyczne i objął wspólną teorią zagadnienia rozwiązywane rysunkowo (jednoznaczne przedstawianie na płaszczyźnie obiektów trójwymiarowych, umożliwiające rozwiązywanie na tej podstawie problemów przestrzennych), będące dotychczas domeną praktyki. Istotą metody Monge'a było przyjęcie układu odniesienia w postaci dwóch wzajemnie prostopadłych rzutni i ustalenie ogólnych zasad rzutowania podstawowych elementów przestrzeni — punktów, prostych i płaszczyzn. [Zob. A. Wancław, *Warsztat rysunkowy polskiego inżyniera*, [w:] *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku*, tom 8, Warszawa 2005, s. 193–223].

¹⁹ P.N. Haslucck, *The Model Engineer's Handybook. A Practical Manual on Model Steam Engines*, London 1889; J.H. Alexander, *Model Engine Construction: With Practical Instructions to Artificers and Amateurs*, New York 1894; T.W. Barber, *The Engineer's Sketch-Book of Mechanical Movements, Devices, Appliances, Contrivances and Details Employed in the Design and Construction of Machinery for Every Purpose; Classified & Arranged for Reference for the Use of Engineers, Mechanical Draughtsmen, Managers, Mechanics, Inventors, Patent Agents, and All Engaged in the Mechanical Arts*, London 1889.

²⁰ H.L. Duhamel du Monceau, *Descriptions des arts et métiers, faites ou approuvées par Messieurs de l'Académie royale des sciences de Paris*, Paris 1771–1783; Tom Tit [Arthur Good], *La Science Amusante. 100 experiences*, Paris 1890; L. Figuiet, *Les Merveilles de la science ou description populaire des inventions modernes. [1], Machine à vapeur; bateaux à vapeur; locomotive et chemins de fer; locomobiles, machine électrique, paratonnerres, pile de Volta, électro-magnétisme*, Paris 1867.

²¹ K. Stadtmüller, *Podręcznik do konstrukcji maszyn dla inżynierów, mechaników i uczniów szkół technicznych*. Tom 1 z 35 figurami w tekście i atlasem z 20 tablicami in folio, Kraków 1888; Tom 2 z 5 drzeworytami w tekście i atlasem z 22 tablicami in folio, Kraków 1890. Autor w przedmowie stwierdził, że do opracowania podręcznika zmusił go utrudniający nauczanie brak takiej pomocy naukowej w języku polskim, wraz z fachowym słownictwem, zatem we własnym zakresie opracował nazewnictwo maszyn na podstawie dostępnych podręczników zagranicznych oraz wykonał rysunki techniczne zamieszczone w atlasie. „Źródłem, z których czerpałem, dostarczyły mi po części dzieła celujących autorów obcych, jak Reiche, Keller, Armengaud, Reuleaux i Redtenbacher, tudzież czasopisma techniczne, po części także maszyny wykonane, znane mi z praktyki własnej”.

„Magazynu Powszechnego”, „Kłosów”, „Biesiady Literackiej”, stąd niektóre drzeworyty powtarzały się co kilka lat w różnych periodykach, na przykład szkic Michała Stachowicza *Kopalnie soli w Wieliczce*, rytowany na miedzi przez Sebastiana Langego i po raz pierwszy zamieszczony w książce Ambrożego Grabowskiego *Historyczny rys miasta Krakowa i jego okolic (z rycinami)* w 1822 roku, przedrukowany został do końca XIX wieku jeszcze dziewięciokrotnie (także jako drzeworyt wykonany m.in. przez Adama Pilińskiego oraz Henryka Waltera) w polskich książkach i czasopismach, a także, przerysowany przez Julesa Rocaulta i wyrytowany przez Rolanda, w pierwszym tomie czterotomowego wydawnictwa znakomitego francuskiego popularyzatora nauk Louisa Figuiera *Les merveilles de l'industrie ou, Description des principales industries modernes*, wydawanego w Paryżu w latach 1873–1877.

2. Układ graficzny badanych czasopism

Zgodnie propozycją badawczą W. Frantza, analiza układu graficznego obejmuje cechy i rodzaj papieru użytego do druku czasopisma, jego format, sposób łamania kolumny, technikę druku oraz rodzaj farby²². W tabeli 2 umieszczono wyniki badań układu graficznego dziesięciu analizowanych periodyków. Tablica 1 zawiera przykłady układów graficznych stron badanych czasopism.

Papier

W pierwszej połowie XIX wieku najczęstszym rodzajem papieru stosowanego do druku czasopism był papier czerpany, stopniowo zastępowany przez papier gazetowy²³. Rzadko, ze względu na wysoką cenę, używano cienkiego, miękkiego i gładkiego welinu wodnego — na takim papierze, oferowanym przez Papiernię Banku Polskiego, drukowany był „Magazyn Powszechny” w roku 1839, o czym informował Leon Rogalski²⁴. Omawiane w tekście czasopisma, mniej więcej do

²² W. Frantz, *Wstępne badania nad szatą graficzną gazety*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1963, nr 1–2.

²³ Szersze informacje na temat właściwości papieru czerpanego zawarła autorka w artykule *Grafika polskich czasopism popularnonaukowych XVIII wieku*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2016, z. 3, s. 5–47.

²⁴ „Wielką znalazłem pomoc we wzorowej papierni Banku Polskiego; fabryka ta, posunąwszy wyroby swoje do wysokiego stopnia doskonałości podała mi sposobność zastąpienia papieru, z zagranicy przedtem sprowadzanego, pięknym krajowym welinem”, [„Magazyn Powszechny” 1839, nr 1, s. 1]; Na papierze tego rodzaju, tym razem zagranicznym, drukowano także na przykład warszawskiego „Motyla”: „Welin wodny do «Motyla» użyty przyjeżdża aż z Berlina i kosztuje w Warszawie złotych 33 ryza, często zaś go i na lekarstwo nie dostać. Format niniejszego papieru zowie się wielki medjan” [„Motyl”

Tabela 2

Układ graficzny (1/3)

	„Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”	„Kolumb” [inny tytuł: „Pamiętnik Kolumb”]	„Skarbiec dla Dzieci”	„Przyjaciel Ludu”
papier	czerpany, szorstki, gruby, kremowy	czerpany, szorstki, gruby, kremowy	czerpany, gładki, cienki, kremowy z filigranem papierni w Celejowie	bibułowy, szorstki, średniogruby
format	10 × 18	11 × 18	19 × 24	26 × 18
skład	zeczerski ręczny; typowy dla książki XVIII-wiecznej; kolumna jednołamowa z akapitami i przypisami dolnymi; brak ilustracji w kolumnie druku; wiersze bez interlinii; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe ozdobniki drukarskie — linie; dwie ilustracje (litografie) na osobnych kartach	zeczerski ręczny, typowy dla książki XVIII-wiecznej; kolumna jednołamowa z akapitami i paragrafami; wiersze z interlinią oraz bez interlinii (tekst zbity, małą czcionką); czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; dwie litografie	skład zeczerski ręczny, typowy dla książki XVIII-wiecznej; kolumna jednołamowa z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; trzydzieści cztery tablice z ilustracjami, w zależności od wersji pisma czarno-białymi lub kolorowymi (w tym dwie ilustracje rozkładowe) oraz jedna tablica z mapą, a także rozkładana strona reklamująca pismo	skład zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa z akapitami i przypisami dolnymi; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; 2–5 ilustracji (litografie) w każdym numerze
druk	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk rozmyty, czarny, zbyt mocno odbity — jakość druku słaba technicznie	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity
farba	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna

Układ graficzny (2/3)

	„Magazyn Powszechny”	„Magazyn dla Dzieci”	„Muzeum Domowe albo Czytelnia Wieczorna” od 1838 tytuł: „Muzeum Domowe”	„Nowy Kolumb”
papier	gazetowy, cienki, kremowy, gładzony	czepnany, szorstki, gruby, kremowy	czepnany, gruby, kremowy z filigranem KONSKIE AT	czepnany, szorstki, gruby, kremowy
format	17 × 26	14 × 19	18 × 25	12 × 20
skład	skład zecerski ręczny, kolumna dwułamowa z pionową linią rozdzielającą szpalty; tekst z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; 3–4 ilustracje w numerze (drzeworyty)	skład zecerski ręczny; kolumna dwułamowa z pionową linią rozdzielającą szpalty oraz bez linii; tekst z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; 3 ilustracje w numerze (drzeworyty)	skład zecerski ręczny; kolumna dwułamowa z pionową linią rozdzielającą szpalty (w 1838 jednołamowa); tekst z akapitami i przypisami dolnymi; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe ozdobniki drukarskie; 5 ilustracje w numerze (miedzioryty)	skład zecerski ręczny, typowy dla książki XVIII-wiecznej; kolumna jednołamowa z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; 5 ilustracji (staloryty)
druk	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity
farba	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna

Tabela 2

„Księga Świata”	„Przyroda i Przemysł”	„Skarbczyk Domowy”	„Wędrowiec” w 1906 „Ilustracja Polska Wędrowiec”
papier gazetowy (bibuła), cienki, kremowy	papier gazetowy (bibuła), cienki, kremowy	papier gazetowy (bibuła), cienki, kremowy	papier gazetowy, średniogrubo, kremowy
19 × 25	11 × 16	19 × 28	19 × 27
zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; ilustracje stalorytowe i drzeworytowe czarno-białe oraz litografie kolorowane — 370 ilustracji w badanym zbiorze pisma	zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa, w niektórych numerach obwiedziona ramką, z akapitami i paragrafami; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; ozdoba winieta tytułowa (dwa rodzaje); 0–5 ilustracji w numerze (drzeworyty)	skład zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa z akapitami; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe ozdobniki (linie) drukarskie; sześć drzeworytowych ilustracji w jednym numerze	skład zeczerski ręczny, kolumna dwułamowa z akapitami i przypisami dolnymi; czcionki typowe (antykwa) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; liczne ilustracje (drzeworyty, akwarele barwne, fotografie)
typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity
maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna

Układ graficzny (3/3)

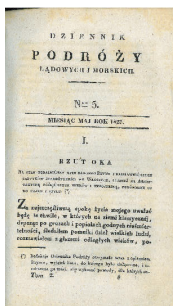
	„Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych i Ekonomiczno-Społecznych dla Rzemieślników i Przemysłowców”	„Przyrodnik”	„Przyroda i przemysł”
papier	papier gazetowy (bibuła), cienki; kremowy	gazetowy, gładki, średniogruby, kremowy	gazetowy, gładki, średniogruby, kremowy
format	15 × 24	21 × 27	22 × 32
skład	skład zecerski ręczny; kolumna jednołamowa z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwia) o różnym kroju i stopniu; 2 ilustracje w numerze (drzeworyty)	zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa z pionową falistą linią rozdzielającą (w 1872 jednołamowa), z akapitami i przypisami dolnymi; ozdobna winieta tytułowa; czcionki typowe (antykwia) o różnym kroju i stopniu; 0–1 ilustracja w numerze, w kolumnie tekstu	zeczerski ręczny; kolumna dwułamowa z akapitami i paragrafami; ozdobna winieta tytułowa (dwa rodzaje); od nr 1 z 1880 każdy numer posiada własną okładkę z ozdobną winieta; czcionki typowe (antykwia) o różnym kroju i stopniu; ozdobna winieta tytułowa numeru; 1–3 ilustracje w numerze (drzeworyt), w kolumnie tekstu
druk	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity
farba	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna

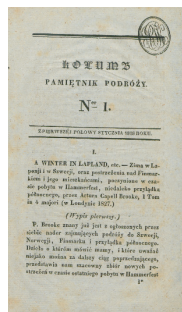
Tabela 2

„Świat”	„Zdrowie”	„Przyrodnik”	„Wszechświat”
papier średniogruby, gładki, kremowy	papier gazetowy, średniogruby, gładki	papier gazetowy cienki, beżowy	papier gazetowy, średniogruby, gładki
17 × 27	20 × 31	17 × 24	× 28
skład zecerski ręczny; kolumna dwułamowa z pionową linią rozdzielającą, z akapitami i przypisami dolnymi; każdy numer posiada własną okładkę z ozdobną winiętą; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie; ilustracje w kolumnie tekstu (drzeworyty) oraz na osobnych tablicach (litografie zabezpieczone bibułą przed zniszczeniem) — od 4 do 26 w numerze	skład zecerski ręczny; kolumna dwułamowa z pionową linią rozdzielającą, z akapitami i przypisami dolnymi; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; nieliczne ilustracje (drzeworyty), większość numerów nieilustrowana	skład zecerski ręczny, typowy dla książki XVIII-wiecznej; kolumna jednołamowa z akapitami; wiersze z interlinią; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; typowe szlaki i ozdobniki drukarskie	skład zecerski ręczny; kolumna dwułamowa z akapitami; ozdobna winięta tytułowa numeru; czcionki typowe (antykwą) o różnym kroju i stopniu; nieliczne ilustracje w kolumnie druku (drzeworyty)
typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity	typograficzna prasa drukarska; druk czysty, czarny, dobrze odbity
maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna	maszynowa, drukarska, czarna

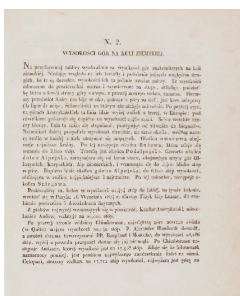
Tablica 1
Układ graficzny

a) Układ graficzny strony tytułowej „Dziennik Podróży Łądowych i Morskich” 1827, nr 5

b) Układ graficzny strony tytułowej „Kolumb” 1828, nr 1

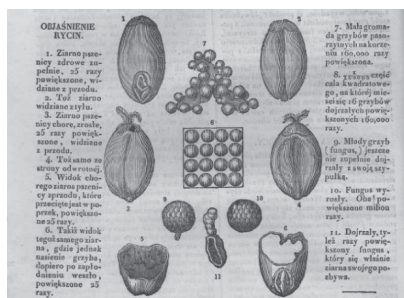
c) Układ graficzny strony „Skarbiec dla Dzieci” 1830, snopek 2

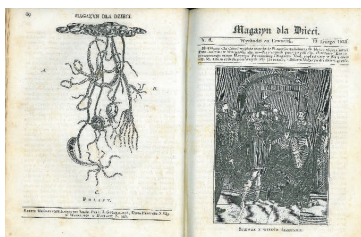
d) Układ graficzny strony tytułowej „Nowy Kolumb” 1839

e) Układ graficzny strony tytułowej wraz ze szkicem technicznym pomp wodnych „Przyjaciel Ludu” 1849, nr 6

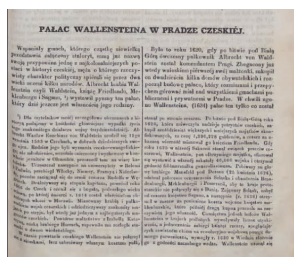
f) Układ graficzny strony wraz z ilustracjami chorób pszenicy i ich objaśnieniami w tekście „Magazyn Powszechny” 1834, nr 17, s. 132

g) Układ graficzny strony tytułowej nr 6 wraz z całostronicową ilustracją oraz strony ostatniej nr 5 ze szkicem polipów, oznaczonym i objaśnionym w tekście „Magazyn dla Dzieci” 1835

h) Układ strony wraz z ilustracją nadtekstową do opowiadania *Odźwierny paryski* [„Museum Domowe” 1836, nr 37, s. 293], opublikowanego wcześniej w „Musee des Familles” 1835, s. 48

i) Fragment strony z rozbudowanym przypisem dolnym „Księga Świata” 1851, s. 21

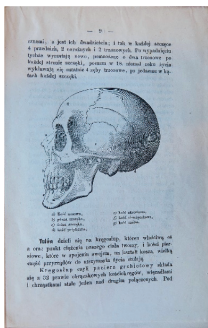
j) Układ graficzny strony z tytułem działu *Część Praktyczna*, ramką wokół kolumny druku oraz przekrojowym szkicem pieca do wytapiania aluminium „Przyroda i Przemysł” 1857, nr 27, s. 212

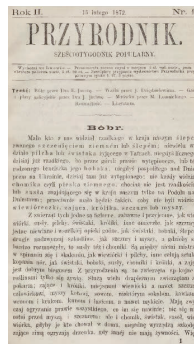
k) Układ graficzny strony z poezją i towarzyszącą jej ilustracją „Skarbczyk Domowy” 1863, nr 1, s. 1

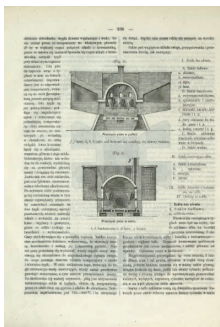
l) Układ graficzny kolorowej okładki z reprodukcją obrazu niemieckiego malarza rodzajowego René Reinickego „Wędrowiec” 1892, nr 14

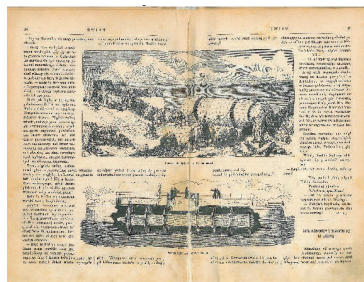
m) Układ graficzny strony z ilustracją wewnątrztekstową „Odczyty Popularne...” 1865, z. 1, s. 9

n) Układ graficzny kolumny jednołamowej bez ozdób „Przyrodnik” 1872, nr 1

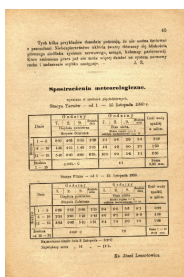
o) Układ graficzny strony z dwułamową kolumną druku oraz dwiema ilustracjami wewnątrztekstowymi na środku „Przyroda i Przemysł” 1873, nr 25, s. 298

p) Układ graficzny stron rozkładowych z dwiema ilustracjami wewnątrztekstowymi „Świat” 1878, s. 36-37

r) Układ graficzny strony z ogłoszeniami „Zdrowie” 1877/78, nr 1, s. 16

s) Układ graficzny kolumny z tabelami liczbowymi „Przyrodnik” 1880/1881, nr 3, s. 45

t) Układ graficzny strony z ilustracjami na czarnym tle — wybuchy na Słońcu. „Wszechświat” 1882, nr 39, s. 612

końca lat 40. wieku XIX, drukowane były na powszechnie stosowanym od drugiej połowy XVIII wieku papierze czerpanym nieklejonym, gładzonym, z wyrazistymi kresami i żeberkami, najczęściej opatrzonym filigranem papierni.

Na podstawie znaków wodnych, jakie rozpoznano na kartach niektórych czasopism ustalono, że papier do ich druku pochodził z papierni w Jeziornie, Końskich oraz w Celejowie²⁵. Różne formy filigranów papierni w Jeziornie (literowe i rysunkowe) figurowały na papierze, na którym drukowano „Kolumba” w 1828, „Magazyn Powszechny” w 1834 oraz „Magazyn dla Dzieci” w 1835 roku. Także filigran papierni w Końskich miał postać literową — KONSKIE AT oraz rysunkową: wewnątrz tarczy zamknięta wstęga i odnaleziono go na kartach „Muzeum Domowego” z 1837 roku. Z kolei znak wodny papierni celejowskiej występował w kilku odmianach w zależności od rodzaju i przeznaczenia papieru. Do druku „Skarbca dla Dzieci” użyto papieru ze znakiem składającym się ze słowa CELEJÓW pisany w wersalikami antykwowymi „półtłustymi”²⁶.

Format

Wszystkie badane czasopisma wydawano w formacie podłużnym. Ich szerokość wahała się od 10 do 22 cm, natomiast wysokość od 16 do 32 cm. Najmniejsze rozmiary posiadały czasopisma wydane przed 1830 rokiem — „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”, „Kolumb” oraz „Nowy Kolumb” z 1839 roku, którego układ graficzny był podobny do wychodzącego 10 lat wcześniej pierwowzoru. Z periodyków późniejszych, jedynie poznańska „Przyroda i Przemysł” (1856–1858) posiadała format zbliżony do wymienionych.

W porównaniu do czasopism ukazujących się w XVIII wieku, wymiary stron zwiększyły się blisko dwukrotnie i choć nie w każdym przypadku było to związane z dwułamową kolumną druku (np. tarnowski „Przyrodnik” posiadał kolumnę jednołamową), to wydaje się, że większy format został wymuszony nową organizacją strony, w tym składaniem ilustracji wraz z tekstem. Dokładne wymiary stron w centymetrach podano dla każdego tytułu w tabeli 2.

1829, t. 4, nr 43, s. 36]. Zob. H. Tadeusiewicz, „Motyl” (1828–1831) — warszawskie czasopismo literacko-rozrywkowe, „Rocznik Historii Czołopiśmiennictwa Polskiego” 1972, nr 3, s. 329–342.

²⁵ Wieś Celejów (obecnie w woj. lubelskim, powiecie puławskim), nabył w drodze licytacji w 1823 roku Adam Jerzy Czartoryski i z jego inicjatywy, nad rzeką Bystrą została w 1826 roku uruchomiona papiernia, produkująca pod kierownictwem Douglasa 3000 ryz papieru. Na papierze celejowskim drukowano m.in. w 600 egzemplarzach „Skarbiec dla Dzieci” (1830) oraz ilustracje do czasopisma „Motyl” w warszawskiej drukarni Włodzimierza Druckiego-Lubeckiego, wydawcy pisma. Zob. T. Frączyk, *Drukarnia Biblioteczna...*, H. Tadeusiewicz, „Motyl”... oraz A. Będziński, *Inwentarz papierni w Celejowie z 1828 roku*, „Studia Historyczne” 2005, nr 1, s. 91–97.

²⁶ O innych formach filigranów literowych oraz znaku rysunkowym czytają: T. Frączyk, *Drukarnia Biblioteczna...*, s. 158–159.

Skład

Dopiero pod koniec XIX wieku linotyp i monotyp zastąpił powszechnie stosowany w drukarniach skład zecerski ręczny²⁷. Trzy badane czasopisma ukazujące się do 1830 roku („Dziennik Podróży Lądowych i Morskich”, „Kolumb” i „Skarbiec dla Dzieci”) oraz „Nowy Kolumb” (1839), „Przyrodnik” z lat 1879–1887 i „Odczyty Popularne z Nauk Przyrodniczych...” (1865), charakteryzuje łamanie²⁸ typowe jeszcze dla książki XVIII-wiecznej, z zachowaniem miejsca i proporcji określonych elementów kolumny (winiety, inicjałów, pagin, przypisów dolnych, tekstów wraz z tytułikami i ozdobników) oraz obowiązujących zasad składu dla poezji. W jednołamowej kolumnie stosowano wcięcia i podział na akapity. Ilustracje litografowane zamieszczano na osobnych stronach, także rozkładowych. Pozostałe trzynaście czasopism posiadało układ dwułamowy oraz ilustracje (drzeworytowe) w kolumnie druku, przy czym „Muzeum Domowe” w latach 1835–1837 było dwułamowe, a od roku 1838 jednołamowe. Miedzioryty, staloryty i litografie nadal dołączane były do czasopism na osobnych kartach („Magazyn Powszechny”, „Nowy Kolumb”, „Księga Świata”, „Świat”).

Matryce z czcionkami i ozdobnikami drukarskimi sprowadzano z Francji²⁹ oraz Niemiec (Józef Unger, zanim otworzył własną „czcionkolejnię”, kupował czcionki m.in. w berlińskiej giserni Eduarda Haenela³⁰), a następnie we własnych odlewniach,

²⁷ Pierwsze urządzenie do maszynowego składu tekstów — linotyp, zostało skonstruowane w 1885 roku przez amerykańskiego zegarmistrza Ottmara Mergenthalera. W 1892 roku Tolbert Lanston zaprezentował odlewkę monotypową — maszynę do odlewania składu z pojedynczych czcionek, sterowaną taśmą perforowaną na specjalnej klawiaturze (tastrze). Ze Stanów Zjednoczonych linotyp i monotyp wyruszyły na podbój europejskich drukarni. [A. Tomaszewski, *Odlewnia czcionek Samuela Orgelbranda Synów*, „Acta Poligraphica” 2013 nr 1, s. 111].

²⁸ W literaturze fachowej XIX wieku terminów łam oraz szpalta używano zamiennie [zob. Ż. Wywiątkowski, *Słowniczek wyrazów w zawodzie czcionkarstwa polskiego używanych i używać się mogących*, Warszawa 1881, s. 9]. Ze względu na fakt, iż obecnie nie są to pojęcia tożsame, w artykule przyjęto termin łam, na określoną liczbę wierszy złożonego tekstu, dostosowaną do długości kolumny czasopisma (w odróżnieniu od terminu szpalta, określającego tekst złożony, o określonej szerokości, ale jeszcze nie złamany, o długości zależnej najczęściej od długości szufelki) [*Poligraficzny słownik terminologiczny z odpowiednikami w językach: angielskim, francuskim, niemieckim, rosyjskim*, oprac. L. Cichocki, T. Pawlicki, I. Ruczka, Warszawa 1999 oraz A. Tomaszewski, *Leksykon pism drukarskich*, Warszawa 1996].

²⁹ W Drukarni Bibliotecznej w Puławach używano co prawda garnituru czcionek z giserni Glücksberga, ale ozdobniki z drukarni warszawskich — „opatrzone, przestarzałe i zbite”, nie podobały się Izabeli Czartoryskiej, „wychowanej na wspaniałych stampach francuskich i angielskich, więc wolała raczej poczeekać na te, które nie zdążyły nadejść, francuskie” [T. Frączyk, *Drukarnia Biblioteczna...*, s. 143–144].

³⁰ Eduard Haenel (1804–1856) — drukarz niemiecki, w 1824 roku przejął funkcjonującą od roku 1798 w Magdeburgu firmę drukarską po ojcu, praktykował jako drukarz i rytownik w Londynie (gdzie w drukarni Williama Congreve poznał technikę druku barwnego) i w paryskiej firmie Firmina Didota. Specjalizował się w drukowaniu ilustracji (wielobarwnych) oraz kolorowych druków handlowych zlecanych przez banki, firmy ubezpieczeniowe, instytucje publiczne i administrację. Miał dużą renomę w branży drukarskiej. W 1830 roku rozszerzył działalność o odlewnictwo czcionek (także francuskich

w ręcznych aparatach, odlewano „garnitur typograficzny” ze stopu drukarskiego czyli kompozycji ołowiu (67%), antymonu (28%) oraz cyny (5%), która zapewniała dobrą „lejność”³¹. Stereotypy, czyli jednolite odlewy gotowych kolumn tekstu i ilustracji, do których matryce odlewnicze powstawały przez odcisnięcie składu zecerskiego, zaczęto stosować w drugiej połowie XIX wieku. Omawiane czasopisma drukowane były z użyciem czcionek odlewanych m.in. przez gisernie warszawskie: Jana Konrada Benecke, Bank Polski, Samuela Orgelbranda, Józefa Ungera, Gracjana Jeżyńskiego, Jana i Józefa Jeżyńskich, Saturnina J. Sikorskiego wraz ze współnikiem Franciszkiem J. Granowskim, Towarzystwo Akcyjne Odlewni Czcionek i Drukarni Samuela Orgelbranda Synów oraz Piotra Laskauera, a także lwowską odlewnię Kornela Pillera³². Najpopularniejsza w tym czasie była klasyczna antykwa dwuelementowa (o zróżnicowanej grubości kresek), szeryfowa (z ozdobnymi krótkimi kreskami, najczęściej będącymi stopkami liter), rzadziej używano także antykwy jednoelementowej (o tej samej grubości kresek), bezszeryfowej — tzw. grotesku. Oba kroje posiadały również odmiany pochyle — kursywy. Jako pisma czytelne stosowane były do druku omawianych tu czasopism, z tym, że największą różnorodność krojów i stopni antykwy stosowały kolejne redakcje „Wędrowca”, także z racji jego wieloletniego ukazywania się³³. Najprężniej działające gisernie i drukarnie co kilka lat publikowały wzorniki swoich pism i ozdobników, dzięki czemu można z dużym prawdopodobieństwem określić miejsce druku dzieła, w którym użyto określonego zestawu materiałów drukarskich (ryc. 1–3)³⁴.

---

i angielskich), ornamentów i winiet, sprzedawanych następnie drukarzom w całej Europie. W roku 1835 otworzył w Berlinie oddział swojej odlewni pod nazwą Schriftgiesserei Eduard Haenel [źródło: Hänel (Haenel), Eduard Gustav, G. Heinrich [autor biogramu], *Magdeburger Biographisches Lexicon* [online] <http://www.uni-magdeburg.de/mbl/Biografien/1232.htm>, strona dostępna w listopadzie 2016].

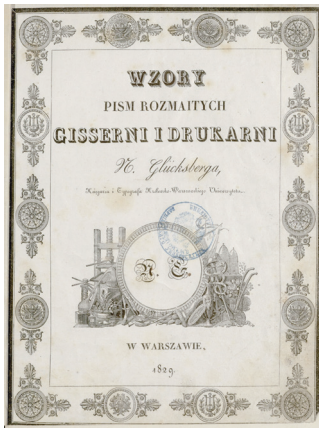
³¹ A. Tomaszewski, *Gisernie czcionek w Polsce*, Warszawa 2009, s. 12.

³² Jan Konrad Benecke od 1811 roku odlewał czcionki dla drukarni warszawskich: Onufrego Łątkiewicza, Józefa Ungera, Samuela Orgelbranda; Bank Polski — gisernia działała przy drukarni w latach 1841–1861; Samuel Orgelbrand w roku 1861 nabył odlewnię od Lincela i uruchomił produkcję czcionek, które sprzedawał drukarniom warszawskim, królewieckim oraz wileńskim i kijowskim — czcionki z tej odlewni kupowała także Drukarnia Biblioteczna w Puławach; Józef Unger od 1869 roku odlewał czcionki na potrzeby własnej drukarni, w której drukował m.in. „Wędrowca”; Gracjan Jeżyński przejął drukarnię wraz z odlewnią czcionek po śmierci ojca J. Ungera w 1874 roku, następnie w roku 1883 sprzedał odlewnię Janowi i Józefowi Jeżyńskim, którzy prowadzili ją do roku 1888; Saturnin J. Sikorski wraz ze współnikiem Franciszkiem J. Granowskim prowadzili odlewnię od 1889 roku, po czym w roku 1896 sprzedali ją Towarzystwu Akcyjnemu Odlewni Czcionek i Drukarni Samuela Orgelbranda Synów; Piotr Laskauer wytwarzał czcionki od 1895 roku. Obszerne biogramy wymienionych giserni opracował A. Tomaszewski w książce *Gisernie czcionek...*

³³ *We Wzorach różnych pism w Drukarni nr 646 przy Nowolipiu w Warszawie*, Warszawa 1803, w obrębie pism Didotowskich wymieniono różne kroje i stopnie antykwy oraz kursywy: Petit, Burgois, Corpus, Cicero, Mniejszy i Większy Mittel, w obrębie pism „Według Didota” dodatkowo Nonparel, Mniejszą i Większą Tercję oraz Podwójny Mittel, zaś wśród Pism Dawnych: Petit, Scholastykę, Mittel, Charakter Polityczny Angielski, Holenderski, Podwójną Tercję i Kanon oraz Wersały Różne.

³⁴ *Wzory pism lejni czcionek S. Orgelbranda Synów w Warszawie*, Warszawa 1878; *Wzory pism rozmaitych giserni i drukarni M. Glucksberga, księgarza i typografa Królewsko-Warszawskiego Uni-*

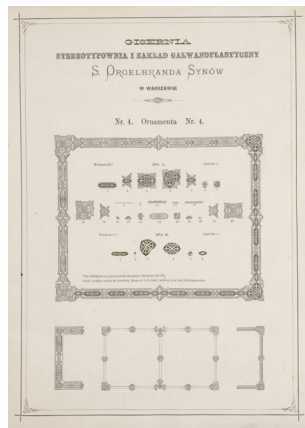
Rycina 1.

Wzory pism rozmaitych gisserni i drukarni M. Glücksberga, księgarza i typografa Królewsko-Warszawskiego Uniwersytetu, Warszawa 1829

Rycina 2.

Wzory pism rozmaitych znajdujących się w Drukarni Banku Polskiego, Warszawa 1828

Rycina 3.

Wzory pism lejni czcionek S. Orgelbranda Synów w Warszawie, Warszawa 1878

wersytetu, Warszawa 1829; *Wzory pism rozmaitych znajdujących się w Drukarni Banku Polskiego, Warszawa 1828; Lejnia czcionek i stereotypownia Józefa Ungra, Warszawa po 1869; Wzory pism, winiet i obwódek znajdujących się w drukarni „Kuriera Warszawskiego”, Warszawa 1882.*

Druk i farby drukarskie

Badane tytuły ukazujące się w pierwszej połowie wieku drukowano na typograficznej prasie drukarskiej, pod koniec wieku stopniowo zastępowanej przez maszynę rotacyjną. Nowością w stosunku do czasopism XVIII wieku był druk tekstu wraz z ilustracją drzeworytową, której matrycę, początkowo drewnianą, bardzo szybko zastąpiono odlewaną, dla zachowania oryginalnego rytowanego rysunku na klocku drewnianym, na wypadek późniejszej potrzeby odtworzenia. Ilustracje miedziorytowe, stalorytowe i litograficzne odbijane były nadal na osobnych kartach zazwyczaj grubszego, szlachetniejszego papieru, a litografie dodatkowo kolorowano ręcznie. Do tych technik (zwłaszcza do litografii) używano farb specjalnie przygotowywanych przez artystów i drukarzy³⁵.

W XIX wieku po raz pierwszy wprowadzono do produkcji pigmenty mineralne sztuczne, nierozpuszczalne w środkach wiążących i w wodzie. Pojawiły się nowe kolory: biel cynkowa otrzymywana w hutach cynku w procesie prażenia rudy cynkowej, żółcień kadmowa, chromowa, cynkowa, kobaltowa; czerwień chromowa i żelazowa; ultramaryna niebieska, fiołkowa, czerwona i zielona; błękit kobaltowy, zieleń szmaragdowa, kobaltowa, chromowa i cynkowa oraz czerń żelazowa i manganowa³⁶. Cechowały je intensywne kolory, odporność na działanie światła i wody, szybkość schnięcia, drobnoziarnistość i łatwość ucierania ze środkami wiążącymi na jednorodną masę. Zaniechano używania pigmentów naturalnych pochodzenia mineralnego, ze względu na zanieczyszczenia, gruboziarnistość oraz mało intensywny kolor. Zasadniczym warunkiem przy produkcji farb drukarskich było dokładne utarcie farby oraz zastosowanie odpowiedniego spoiwa³⁷. Ponieważ poszerzyła się gama kolorystyczna farb stosowanych zarówno przez artystów, jak i w drukarstwie, umożli-

³⁵ Komponentami farb była sadza — „najlepsza angielska, lekka o niebieskawym odcieniu, sucha, w palcach skrzypiąca”, wypalana na patelni i ucierana na kamieniu, pokost lniany w trzech stopniach gęstości, łój bydlęcy, terpentyna wenecka i biały wosk. Kamień litograficzny (najlepiej bawarski) nacierano olejkami terpentynowymi i mydłem, a po wykonaniu i wytrawieniu rysunku pokrywano gumą arabską. Do pisania i rysowania służyło pióro krucze bądź stalowe, sporządzane ze sprężyn od zegarków. Do druku litografii najlepszy był papier nieklejony. Zob. J. Siestrzyński, *O litografii*. Z rękopisu Biblioteki Ordynacji Krasińskich wydał, przedmowę i przypisy opracował Jan Muszkowski, Warszawa 1928, s. 12–38.

³⁶ J. Werner, *Podręczna technologia...*, s. 9–34.

³⁷ W zależności od pochodzenia i składu chemicznego pigmenty zaliczane są do mineralnych (naturalnych i sztucznych), organicznych (naturalnych i sztucznych) oraz laków barwnych. Farby organiczne naturalne są pochodzenia zwierzęcego i roślinnego, farby organiczne sztuczne są pochodzą z przetwórstwa smoły. Farby mineralne naturalne to farby ziemne związków ziem alkalicznych (wapnia i baru), związków glinowych oraz związków żelaza i manganu. Farby mineralne sztuczne to związki żelaza i manganu, ołowiu, cynku, tytanu, baru, chromu, sodowo-glinowe, kadmu, miedzi, siarkowodorowe, kobaltu [źródło: J. Werner, *Podręczna technologia...*, s. 8–9].

liwiło to, wraz z rozwojem techniki druku oraz fotografii, publikację kolorowych chromolitografii (np. w „Wędrowcu” od 1893 roku³⁸).

Brak źródłowych informacji dotyczących pochodzenia farb drukarskich używanych w poszczególnych drukarniach XIX wieku. Być może kupowano je w fabryce G. Haasego w Pradze oraz G. Carmine w Wiedniu, w fabryce farb Hartmanna, Bergera i Wertha oraz Fey und Senning, skąd zamawiała je w XIX wieku także Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego³⁹, lub w prężnie działających fabrykach niemieckich, gdzie już w 1810 roku funkcjonowała Chemische Fabriken in Farben und Firnissen Christoph Schramm (od 1863 — Schramm & Hörner GmbH). W 1817 roku produkcję farb graficznych rozpoczął Ernst Holste w Celle (dziś to firma Hostmann-Steinberg), następnie, w roku 1847 powstała fabryka farb drukarskich E.T. Gleitsmann w Berlinie. Kolejno, w 1857 roku Michael Huber II w Monachium-Heidhausen zintensyfikował produkcję farb drukarskich w firmie istniejącej od 1765 roku, gdzie Mathias Mittermayer, a potem jego zięć Georg Huber w roku 1780 wytwarzali pierwsze farby naturalne: lakę wiedeńską, błękit berliński i czerwony karmin. W 1885 roku Michael Huber III przejął kierownictwo fabryką w Monachium, podczas gdy jego brat Josef założył w roku 1892 fabrykę farb drukarskich w Nowym Jorku. Pierwsze farby kolorowe zaczęto produkować w 1888 roku w fabryce Hostmann-Steinberg⁴⁰. W zachowanej korespondencji pomiędzy wydawcą „Skarbca dla Dzieci” Karolem Sienkiewiczem a urzędnikiem puławskiej księgarni w Warszawie Narcyzem Puchalskim znalazła się informacja, że w drukarni tej używano „farby ordynaryjnej drukarskiej” kupowanej między innymi od J. Glücksberga⁴¹.

Pod względem układu graficznego czasopisma popularnonaukowe wydawane w XIX wieku różniły się od tych z wieku ubiegłego przede wszystkim rodzajem papieru, na którym je drukowano — od połowy stulecia był to wyłącznie tani papier gazetowy. Nastąpiło ponaddwukrotne zwiększenie formatu pism, na co niewątpliwie

³⁸ „Oto świeżo nabyliśmy na wyłączną własność w Królestwie Polskim nowy sposób reprodukcji rycin kolorowanych, za pomocą fotografii i filtrów kolory z natury wyciągających. Dotychczas, dla otrzymania obrazu kolorowanego w barwach naturalnych, musiał chromolitograf robić 10–12, a nawet dla lepszego efektu 18 klisz i każdy kolor oddzielnie drukować, co wymagało niezmiernie wiele czasu i kosztów. Dlatego też w pismach ilustrowanych chcąc dać barwne ryciny, ograniczać się musiano na pokładaniu kilku jaskrawych tonów, co dawało rezultaty niezadowalające. Obecnie, dzięki dokładnemu zbadaniu światła i chemicznych jego reakcji, możliwym jest wydobycie w druku wszystkich kolorów, za pomocą zasadniczych barw widma słonecznego. Eksploatację tego wynalazku rozpoczniemy wkrótce po Nowym Roku, równocześnie z najcelniejszymi pismami zagranicznymi, które razem z nami ten nowy sposób nabyły” [„Wędrowiec” 1898, nr 52, s. tytułowa].

³⁹ J. Grzybowska, *Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1866–1918*, [w:] *Studia z dziejów Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego 1783–1974*, książka zbiorowa pod red. L. Hajdukiewiczą i J. Hulewicza, Kraków 1974, s. 128–130.

⁴⁰ Rys historyczny niemieckiej firmy Hubergroup produkującej od XVIII wieku farby drukarskie: <http://www.mhp.com.pl/index.php/firma/huber-group/>, strona dostępna w listopadzie 2016.

⁴¹ Rkp. Czart. Ew 2395, list z 9 sierpnia 1830, karta 43.

miały wpływ ilustracje składane wraz z tekstem, przy czym skład zecerski ręczny pod koniec wieku zastąpiono składem maszynowym. Pojawienie się barwnych farb drukarskich umożliwiło publikację kolorowych ilustracji. Dużym przeobrażeniom uległa organizacja kolumny druku — ograniczono stosowanie ozdobników, w większości periodyków zastosowano kolumnę dwułamową (z pionową linią dzielącą), co przyczyniło się do uzyskania przejrzystości strony przez zwiększenie światła w bloku druku oraz marginesach. Piętrowe tytuły poszczególnych tekstów, składane czcionkami różnych krojów i stopni rozbiły optycznie wysokie szpalty, natomiast ilustracje umieszczane w różnych miejscach kolumny zwiększyły atrakcyjność wizualną całego pisma. Była to w tym czasie powszechna tendencja w edycji czasopism, zatem omawiane tu periodyki nie odbiegały estetyką ani nie przewyższały czasopism innych typów, także swych pierwowzorów europejskich.

Do pełnego obrazu grafiki czasopism popularnonaukowych konieczna jest analiza zagadnień związanych z szatą graficzną (tematyka ilustracji oraz ich miejsce w czasopiśmie, artyści), co było przedmiotem artykułu w poprzednim zeszycie „Rocznika Historii Prasy Polskiej”. Dopełnienie to pozwoliło na wykazanie znaczenia ilustracji dla popularyzacji nauki w czasopismach XIX wieku.

Bibliografia

- Danielewicz W., *Podręcznik dla zecerów*, Warszawa 1892.
- Drabczyński M., *Zecerstwo*, Warszawa 1964.
- Frantz W., *Wstępne badania nad szatą graficzną gazety*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1963, nr 1–2.
- Gottlieb Z., *Fotochemigrafia. Praktyczny podręcznik wyrobu klisz jedno i wielobarwnych oraz reprodukcji w światłodruku, heliograviurze i rotograviurze*, Warszawa 1924.
- Tomaszewski A., *Giserzy czcionek w Polsce*, Warszawa 2009.
- Wanclaw A., *Warsztat rysunkowy polskiego inżyniera*, [w:] *Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku*, tom 8, Warszawa 2005.
- Werner J., *Podręczna technologia dla artystów plastyków*, Kraków 1959.
- Werner J., *Podstawy technologii malarstwa i grafiki*, Warszawa 1981.